

Ebû Hanîfe'nin Kelâmî Görüşleri ve Sünnî Kelâmın Oluşumuna Etkileri

Yusuf Şevki YAVUZ
MÜ İlähiyat Fakültesi

1. Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri

Ebû Hanîfe fıkıh ilminde olduğu gibi akaid ve kelâm alanında da görüşleri benimsenerek kendisinden sonra ekol haline gelen büyük bir İslâm âlimi ve düşünürüdür. O, Havâric, Cehmiyye, Mutezile, Müşebbihe, Kaderiyye, Cebriyye, Mürcie ve Şîa'nın birer itikadî ekol olarak teşekkül etmeye başladığı bir dönemde yetişip Sünnî kelâm ekolünün oluşmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle Basra'da ilahî sıfatlar, kulların fiilleri, kader, iman, günah ve tekfir gibi ilk dönemin belli başlı itikadî meseleleri üzerinde değişik görüşlere mensup âlimlerle yaptığı tartışmalarda İslâm ümmetinin çoğunluğu tarafından benimsenen itikadî ilkeleri ortaya koyup bunları güçlü delillerle savunmuştur. Çağdaşları arasında Ca'd b. Dirhem, Cehm b. Safvan, Vâsıl b. Ata, Amr b. Ubeyd, İbn Acerred, Zürrare b. A'yen, Şeytanuttak, Mukatil b. Süleyman gibi değişik görüşleri savunan ilk kelâmcılar yer alır. bunlardan özellikle Cehm b. Safvan, Amr b. Ubeyd ve Şeytanuttak ile yaptığı tartışmalar tabakât kitaplarında kısmen de olsa nakledilmiştir. Hâricîler'den Yezîd b. Eban er-Rekâşi, Şîa'dan Hişam b. Hakem, Mu'tezile'nin ilk âlimlerinden Dırrar b. Amr ve Ebü'l-Huzeyl el-Allâf da Ebû Hanîfe'nin yaşadığı dönemi kısmen idrak eden önemli âlimlerden bazılarıdır.

Ebû Hanîfe'nin kelâm ilmiyle ilişkisi ve ona bakışı hakkında kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. Bunları üç grupta toplamak mümkündür:

1. Ebû Hanîfe kelâm ilmiyle uğraşmayı farz-ı kifaye kabul edip ilmî hayatına itikadî konularla ilgilenererek başlamış, Kûfe ile Basra'da kendini bu alanda yetiştirip seçkin bir kelâm âlimi olmuş ve hayatı boyunca bu konudaki çalışmalarını sürdürmüştür. Nitekim Muhammed b. İdris eş-Şâfiî Ebû Hanîfe'yi kelâm ilminin kurucusu olarak kabul etmiş,¹ Abdülkâhir el-Bağdâdî de onun fakîhler içinde Ehl-i Sünnet kelâmcılarının ilki olduğunu söyler.² Daha sonra İbnü's-Sübkî, Zebîdî, Beyâzîzâde Ahmed Efendi gibi âlimler de bu

¹ Taşköprizâde, Miftâhü's-sa'âde ve misbâhü's-siyâde (nşr. Abdülvehhâb Ebû'n-Nûr-Kamil Bekrî), Kahire 1968, II, 67.s

² Abdülkâhir el-Bağdâdî, Usûlü'd-dîn, İstanbul 1928, s. 308.

görüşü benimsemiş,³ çağdaş yazarlardan M. Zahid Kevserî, Ali Sami en-Neşşâr ve İnâyetullah İblâğ aynı kanaati paylaşmışlardır.⁴

2. Ebû Hanîfe önce kelâm ilmiyle meşgul olmuş, ancak ashabın itikadî meselelerle uğraşmadığını dikkate alarak ve amelî konularda halkın karşılaştığı problemlerin çözülmesini daha önemli görerek bir daha uğraşmamak üzere kelâm ilmini terketmiş ve fıkha yönelmiştir.⁵

3. Ebû Hanîfe kelâm ilmini öğrenilmesi câiz olmayan ilimlerden kabul edip başta oğlu Hammâd olmak üzere öğrencilerine bu ilimle uğraşmayı yasaklamış, insanlara bu ilmin kapısını aralayan Amr b. Ubeyd'in yanı sıra biri tenzihte, diğeri teşbihte olmak üzere iki aşırı ucu temsil eden Cehm b. Safvan ile Mukatil b. Süleyman'a lanet okumuştur.⁶

Ebû Hanîfe'nin kelâm ilmiyle ilişkisine dair kaynaklarda nakledilen bu görüşlerin birincisi ve ikincisi birbirine oldukça yakındır. Her ikisinde de onun itikadî tartışmalara giriştiği ve henüz oluşma sürecinde bulunan kelâm ilminin ilk temsilcileri arasında yer aldığı belirtilmektedir ki doğrusu da bu olmalıdır. Ebû Hanîfe'ye itikadî konulara ilişkin bazı risalelerin nispet edilmesi ve fıkıh sisteminde reye başvurup akılcılığı benimsemesi onun kelâmî bir nosyona sahip olduğunun kanıtları arasında yer alır. Hayatının belli bir döneminden sonra fikhî konularla fazlaca uğraşması itikadî konularla meşgul olmayı câiz görmemesinden değil, aksine inanca dair temel konulara ilişkin görüşlerini tamamen ortaya koyup vuzuha kavuşturmasından dolayı bu alandaki çalışmalara fazla ihtiyaç duymamasından, ayrıca çözüm bekleyen fikhî meselelerin çokluğundan kaynaklanmış olmalıdır. Bu, onun belli bir dönemden sonra akaid ve kelâm konularıyla hiç ilgilenmediği tarzında yorumlanmamalıdır. Vefatından önce öğrencilerine yaptığı tavsiyeleri ihtiva eden *el-Vasiyye*'lerin itikadî konulara ilişkin olması bunun açık bir kanıtıdır.⁷ Ebû Hanîfe'nin, ashabın itikadî konularda tartışmaya girişmemesinden dolayı akaid meseleleriyle uğraşmayı terkettiğine dair rivayete gelince bunun sahih olması uzak bir ihtimaldir. Zira *el-Âlim ve'l-müteallim*'de tamamen bunun aksi bir görüşü savunmuştur. Burada belirttiğine göre o, ashab dönemindeki şartların değiştiğini farketmiş, İslâm dünyasında çeşitli siyasî ve fikrî gelişmelerin meydana gelmesi sebebiyle inanılması gereken esasları belirlemek için akaid konularının incelenmesini zarurî görmüştür. Ahab döneminde Müslümanlar arasında akaide dair bir ihtilâf bulunmadığı halde hicrî birinci asrın sonundan itibaren ortaya çıkan

³ İbnü's-Sübkî, *Manzûme Nûniyye fi'l-akâid*, Süleymaniye Ktp., Reisülküttab, nr. 297, vr. 54a-54b; Zebîdî, *İthâfu's-sâde li'l-müttakîn bi şerhi esrârî İhyâi ulûmi'd-dîn*, Kahire 1311, II, 14; Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâtî'l-imâm* (nşr. Yûsuf Abdürrezzak), Kahire 1949, s. 19.

⁴ M. Zâhid Kevserî, *Tenbihü'l-Hatib 'alâ mâ sâkehu fi tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzib*, Beyrut 1981, s. 12; Ali Sami en-Neşşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefî fi'l-İslâm*, Kahire 1977, s. 227-241; İnâyetullah İblâğ, *el-İmâmü'l-A'zam Ebû Hanîfe el-mütekellim*, Kahire 1971, s. 21,38-48.

⁵ Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Beyrut 1981, s. 51-53; Ali Abdülfettah el-Mağribî, *İmâmu Ehli's-sünne ve'l-cem'â'a Ebû Mansûr el-Mâtûrîdî*, Kahire 1985, s. 21.

⁶ Kadı Abdülcebbar, *Fadlû'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile* (nşr. Fuad Seyyid), Tunus 1974, s. 266.

⁷ İnâyetullah İblâğ, a.g.e., s. 21.

ihtilâflar neticesinde değişik görüş sahiplerinin, birbirlerini tekfir edip öldürmeyi câiz görmesi Ebû Hanîfe'ye göre itikadî esasların Kur'ân-ı Kerîm'e ve sahih sünnete başvurulması ve kesin kanıtlara dayanarak belirlenmesini zorunlu hale getirmiştir.⁸ Bu da onun kelâm ilmiyle uğraşmayı yasakladığına ilişkin rivayetlerin doğru olma ihtimalini zayıflatmaktadır. Zira itikadî esasları kesin kanıtlarla ortaya koyup bunlara yapılacak itirazları cevaplandırmak kelâm ilminin gayelerinden birini teşkil eder. Bu rivayetlerin doğru olmasını ihtimal dâhilinde gören âlimlere göre Ebû Hanîfe'nin uğraşılmasını yasakladığı kelâm, kaynağını Kur'ân ve sünnetten almayan, aksine yabancı felsefî kültürlerden etkilenen kelâmdır veya hakkı değil bâtili savunmayı hedef edinen ve ne olursa olsun muarızın görüşlerinin mutlaka yanlış olduğunu göstermeyi amaçlayan itikadî tartışmalardır, yoksa o, mutlak anlamda kelâm ilmi aleyhinde bulunmamıştır.⁹ Ebû Hanîfe'nin fıkıhı “kişinin dünya ve ahirette fayda veya zarar göreceği hususlara ilişkin hükümleri bilmesi” şeklinde tarif ederek bunlardan akaide dair hükümleri konu edinen ilme el-Fıkhu'l-ekber adını vermesi onun akaidi amelî hükümleri inceleyen fıkıhtan üstün tuttuğunu göstermektedir.¹⁰ O farklı itikadî görüşlerin çarpıştığı Kûfe, Basra, Bağdat ve Hicaz bölgelerini dolaşp bu yörelerde savunulan görüşleri öğrendikten sonra Kur'ân'ı ve Hz. Peygamber'e atfedilen hadisleri incelemek suretiyle İslâm akaidini asıl kaynaklarından belirlemeye çalışmıştır. Muhalifleriyle tartışırken şayet muarız nassları kabul eden biri ise aklî delil kullanmıştır.¹¹ Nitekim onun mühlidlerle yaptığı tartışmalarda aklî kanıtlar kullandığı gibi muhaliflerini ikna etmek için “mâ'kulâtı mahsus hâle getiren kıyaslar” yapmış, bazen de esaslarına Kur'ân'da işaret edilen ihtimalleri tartışma metoduna başvurmuştur.¹²

İnanç esaslarını belirlerken daha çok Kur'ân'ı esas alıp ondan itikadî hükümler çıkarmış, hadisleri de bazen kullanmakla birlikte Kur'ân'a aykırı hükümler ihtiva edenlerini uydurma kabul ederek dikkate almamıştır. Zira ona göre Kur'ân'a aykırı hükümler taşıyan hiçbir söz Hz. Peygamber'e ait olmaz.¹³ Ebû Hanîfe'nin akaid alanında görüşlerinden faydalandığı kişilerin başında Hz. Ali gelir. Zira Ebû Hanîfe kendisiyle savaşan muhaliflerine “isyankâr kardeşler” adını vermek suretiyle adam öldürmek gibi büyük bir günahı işleyenlerin mü'min olduğuna hükmetmesinden ötürü Hz. Ali'yi itikadî problemlere çözüm getiren ilk âlim olarak görmüş ve onun bu yönteminden önemli ölçüde yararlandığını açıklamıştır.¹⁴ Ehl-i Beyt'e mensup âlimlerden Zeyd b. Ali, Muhammed Bakır, Ca'fer es-Sâdık ve Abdullah b. Hasan b. Hasan ile görüşüp akaid

⁸ Ebû Hanîfe, el-Âlim ve'l-müteallim, İstanbul 1981, s. 11,12.

⁹ Taşköprizade, a.g.e., II, 154-159; Beyâzîzade, a.g.e., s. 35-46.

¹⁰ Ebû Hanîfe, el-Fıkhu'l-eksât, İstanbul 1981, s. 37; Manastırılı İsmail Hakkı, Mevâhibu'r-Rahmân fî menâkıbi'l-İmam Ebî Hanîfe en-Nu'mân, İstanbul 1310, s. 7.

¹¹ Ebû 'l-Hayr M. Eyyub Ali, Akidetü'l-İslâm ve'l-İmam el-Mâtürîdî, Dakka 1983, s. 134-135.

¹² Beyâzîzâde, a.g.e., s. 133; İnâyetullah İblâğ, a.g.e., s. 118.

¹³ Ebû Hânîfe, el-Âlim ve'l-müteallim, s. 26-27; Beyâzîzâde, a.g.e., s. 50-70; Ebû'l-Hayr, a.g.e., s. 200-204

¹⁴ Ebû Hânîfe, er-Risâle, İstanbul 1981, s. 69.

konularında onlardan istifade etmiş, ashaptan Abdullah b. Mes'ûd, Muaz b. Cebel, tâbiünden Hasan-î Basrî, Ata b. Ebû Rebâh, Sa'îd b. Müseyyeb, Ömer b. Abdülaziz gibi âlimlerin görüşleri de onun itikadî cephesine şekil vermiştir. Bunlardan başka onun Hüseyin b. Hâris ve Ebû'l-Kasım el- Cedelî'den de yararlandığı nakledilir. Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerini talebeleri Ebû Yûsuf, Ebû Muti el-Belhî ve Ebû Mukatil es-Semerkadî tarafından yazılıp nakledilen *el-Âlim ve'l müteallim*, *el-Fıkhu'l-ekber*, *el-Fıkhu'l-ebsat*, *er-Risale*, *el-Vasiyye* adı verilen akaid risalelerinin yanı sıra tabakât ve menâkıb kitaplarından öğrenmekteyiz. Bununla birlikte onun itikadî görüşlerini gerçeğe tamamen uygun olarak belirlemek oldukça zordur. Ebû Hanîfe'nin itikadî cephesini inceleyen yazarlar söz konusu kaynaklarda bazen aynı konuda kendisine farklı görüş nisbet edilmesini, akaid risalelerinin bizzat kendisi tarafından yazılmayıp talebelerince kaleme alınması ve bu risalelerde araz, cevher, zat-sıfat, mucize, kerâmet gibi daha sonraki dönemlerde ortaya çıktığı kabul edilen terimlerin yer alması sebebiyle ona aidiyetlerinin tartışmalı olmasını, risalelerine ait bazı yazma nüshalarda değişik bilgilerin yer almasını ve dolayısıyla eserlerine sonradan bazı ilâveler yapılmış olmasını onun itikadî görüşlerini belirlemeyi zorlaştıran âmiller arasında zikrederler. Herşeyden önce tabakât ve menâkıb kitaplarında Ebû Hanîfe'yi övmek ve yermek hususunda ifrat ve tefrite varan aşırı değerlendirmelerin yapıldığı, bu meyanda taraftarlarına göre onun Hz. Peygamber'in övgüsüne mazhar olan, muhaliflerine göre ise tekfir edilmesi gereken zararlı bir bidatçı olarak gösterildiği dikkat çekmektedir ki bu da söz konusu kaynaklardaki bilgilerin ihtiyatla karşılanmasını gerekli kılmaktadır. Nitekim Ebû'l-Muzaffer el-İsferâyînî Kaderiyye ve Rafıza'ya mensup bazı kimselerin kendi bâtil inançlarını tervic etmek gayesiyle Ebû Hanîfe'ye nisbet ettiklerini kaydetmiştir.¹⁵ Ebû Hanîfe'ye talebelerince atfedilen akaid risalelerine bazı ilâveler yapılmış olmasına rağmen bunların ana hatları itibariyle ona ait görüşleri ihtiva ettiği tevâtür derecesine varan rivayetlerle sabittir. Ebû Hanîfe ile öğrencilerinin akaide dair görüşlerini naklettiğini belirten Ebû Ca'fer et-Tahavî'nin (ö. 321/933) *Akide*'sindeki görüşlerle söz konusu risalelerdeki görüşlerin büyük çapta benzerlik arzemesi de bunu teyid edici mahiyettir. İlgili risalelerde yer alan araz, cevher, zât-sıfat, mûcize ve kerâmet terimlerinin, bunlara sonradan yapılmış bir ilâve olabileceği gibi Ebû Hanîfe'nin bunlardan bahsetmesi de uzak bir ihtimal değildir. Zira Ebû Hanîfe döneminde yaşayan Ca'd b. Dirhem, Cehm b. Safvan, Şeytanuttak, Hişâm b. Hakem gibi kelâmcıların aynı terimleri kullandıkları ve Ebû Hanîfe'nin de Cehm b. Safvan Şeytanuttak ile münazaralar yaptığı bilinmektedir. Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerini şöylece özetlemek mümkündür.

1. Ulûhiyyet: Evren ve içindeki varlıklar Allah tarafından yoktan (lâminşey) yaratılmıştır. Göklerin ve dünyanın şaşmaz bir düzende yaratılması, varlıkların bir halden başka bir hale dönüşmesi, çocuğun güzel bir endam ile anne karnından çıkması bilgili ve hikmet sahibi ulu bir yaratıcının mevcudiyetini gösteren apaçık kanıtlardandır.¹⁶ Akıl,

¹⁵ et-Tebîr, s. 185.

¹⁶ Beyâzizâde, İşârâtü'l-merâm, s. 75-85

azgın dalgalar arasında giden yüklü bir geminin yetenekli bir kaptanı olmadan seyrine devam etmesini imkânsız gördüğü gibi evrenin de bilgili ve her şeye gücü yeten bir yaratıcısı olmadan var olup düzenli bir şekilde devam etmesini muhal görür.¹⁷¹⁵ Her insan bunları düşünerek Allah'ın var olduğu gerçeğine ulaşabilir. Bundan dolayı dinî bir davetle karşılaşma bile her mükellef insan Allah'ın varlığına, birliğine ve yüceliğine inanmakla yükümlüdür.

Akıl yürüterek yüce Allah'a isimler verilemeyeceği gibi sıfatlar da nisbet edilemez, o sadece zâtını nitelediği isim ve sıfatlarla isimlendirilebilir. Onun ilim, irade, hayat, kudret, kelâm, sem', basar gibi zâtî; yaratma, rızık verme, diriltme, öldürme gibi fiilî sıfatları vardır. Ebû Hanîfe'ye göre Allah vardır, fakat diğer varlıklar gibi değil, Allah diridir, diğer diriler gibi değil. Sıfatları zâtından ayrılmaz. Bütün isim ve sıfatları ezeli olup hiçbir sonradan vücud bulmuş (hâdis) değildir. İlahî fiiller ezeli olmakla birlikte bu fiillerin sonucu olarak meydana gelenler (mefûl) hâdistir. Allah araz ve cisim, yani maddî bir varlık değildir, dengi benzeri yoktur, sayı itibarıyla değil eşi ve benzeri bulunmaması bakımından birdir. İlahî zâtın yanı sıra sıfatların hiçbir yaratıklara ve sıfatlarına benzemez. İhlas sûresi bunu ifade etmektedir.

Nasslarda Allah'a atfedilen yed, nefis, vech, nüzûl gibi sıfatların keyfiyeti bilinemez. Bunlar ne yaratıklara ait organ ve fiillere benzetilebilir, ne de Mûtezile kelâmcılarının yaptığı gibi tevil edilerek açıklanabilir. Zira, "yed" kelimesini kudretle açıklamak örneğinde olduğu üzere bu sıfatları yoruma tâbi tutmak onları ilahî sıfat olmaktan çıkarır. Allah ihtiyaç duymaksızın göklerin üstünde bulunan arşa istiva etmiştir. Bir mekânda bulunmaya ihtiyaç duymayan Allah zatıyla değil, ilmî ve ilahî yardımıyla yaratıklarının yanındadır. Allah var olacak varlık ve olayların hepsini vuku bulmadan önce bilir, bilmediğini iddia eden Müslüman olamaz. Zira Allah'a bilgisizlik nisbet edilemez.¹⁸ Allah, dilediği şekilde ve keyfiyeti bizce bilinmeyen bir tarzda mü'minler tarafından cennette görülecektir.¹⁹

Hasan b. Musa b. Nevbaht'a ait *el-Ârâ ve'd-diyânât* gibi bazı kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin Allah'a mâhiyet atfettiğine dair rivayetler varsa da bunların sahih olmadığı ve kendi fikirlerini yaymak isteyen Gassân el-Kûfî tarafından haksız olarak ona nisbet edildiği kabul edilmiştir.²⁰ Ebû'l-Muîn en-Nesefî, Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen bu rivayetin güvenilir olmadığını belirttikten sonra onun mezhebini en iyi bilen Ebû Mansûr el-Matürîdî'nin *Kitabü't-Tevhid*'de de *Makâlât*'ta da bu görüşü ona atfetmediğini kaydeder.

¹⁷ Nesefî, *Tebîrâtü'l-edille* (nşr. Claude Selame) Dimask 1993, I, 148-149; Beyâzîzâde, a.g.e., s. 90-127, 212-219.

¹⁸ Nesefî, a.g.e., II, 705; Ebû Hanîfe, *el-Vasiyye*, İstanbul 1981, s. 73; Beyâzîzâde, a.g.e., s. 186 -198; Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfat*, Beyrut 1984, s. 540, 572.

¹⁹ Ebû Said ed-Dârimî, *er-Red ale'l-Merîsî* (nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkî), Beyrut ts. (Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye), s. 15.

²⁰ Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh* (nşr. Clement Huart), Paris 1899, I, 184; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, İstanbul 1277, II, 50.

Zira mahiyet aynı cinsten olmak (mücâneset) anlamına geldiğinden Ebû Hanîfe'nin böyle bâtil bir görüşü benimsemesi imkânsızdır.²¹

2. Halku'l-Kur'ân: Bu konuda Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen görüşler farklıdır. Bunları üç noktada toplamak mümkündür.

a) Kur'ân'ın sadece Allah kelâmı olduğuna inanmak gerekir, mahlûk olup olmadığı konusunu tartışmak câiz değildir.²²

b) Kur'ân mahlûktur, zira Allah'ın dışındaki herşey mahlûktur. Nitekim yaratılmış bir şeye yemin etmek câiz olmadığından Kur'ân'a yapılan yemin geçerli değildir.²³

c) Kur'ân Allah kelâmı olup mahlûk değildir, fakat Kur'ân'ı telaffuz edişimiz ve onu yazışımız mahlûktur.²⁴

Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü ilk defa Ebû Hanîfe'nin ortaya attığını ileri süren ikinci rivayet ya onu kötölemek isteyenlerce uydurulmuştur veya eksiktir. Ebû Hanîfe belki de ilk defa Kur'ân'ı telaffuz edişin mahlûk olduğunu söylemiş , fakat muhalifleri bunu sadece “Kur'ân mahlûktur” şeklinde eksik olarak nakletmişlerdir. Şayet Ebû Hanîfe Kur'ân'ın mahlûk olduğunu savunmuş olsaydı katılmadığı görüşlerini eleştiren Buhârî halku'l-Kur'ân konusuna tahsis ettiği *Halku efali'l-ibâd* adlı eserinde Ebû Hanîfe'ye böyle bir görüş nisbet etmemiştir. Eş'arî de *Makalât*'ında Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul edenleri kaydettiği halde bunlar arasında Ebû Hanîfe'yi zikretmemiştir. Birinci rivayetin ise halku'l Kur'ân tartışmasına girmeyi uygun görmediği dönemdeki görüşünü yansıtmış olması muhtemeldir. Üçüncü rivayet Ebû Hanîfe'nin nihaî görüşü olmalıdır. Nitekim bazı kaynaklar Ebû Yûsuf'un hocasıyla altı ay halku'l Kur'ân konusunu tartıştığını ve sonunda onunla “Kur'ân Allah kelâmıdır, mahlûk değildir, mahlûk olduğunu söyleyen kâfirdir” görüşünde karar kıldıklarını kaydetmektedir.²⁵ Bu da Ebû Hanîfe'nin halku'l-Kur'ân konusundaki görüşünün bazı değişiklikler geçirdiğini gösterici mahiyettedir.

3. Kader ve Kulların Fiilleri : Kainatta meydana gelen her şey ilahî takdire ve kazaya göre cereyan eder. Zira Kur'ân-ı Kerîm'de²⁶ ve hadislerde²⁷ herşeyin yaratılmadan önce yazıldığı ve vuku bulan her şeyin bu yazıya göre gerçekleştiği açıkça belirtilmiştir. Allah Teâlâ hayır ve şer dâhil vuku bulacak her şeyi ilmiye bilmiş ve ilmine göre vasfederek levh-i mahfuza yazmıştır.²⁸ Bununla mü'minleri imana, kâfirleri de küfre zorlamamış, herkese fiillerini iradeleriyle gerçekleştirme imkânı tanımış, her insana dilerse iman, dilerse inkâr etmesini sağlayacak irade ve güç (istitâat) vermiştir. İnsana verilen irade ve

²¹ Neseî, Tebsirâtü'l-edile, I, 161-62, Nevbahtî, Fıraku's-Şia, İstanbul 1931, s. 7-14.

²² Temîmî, et-Tabakatü's-seniyye (nşr. Abdülfettah Muhammed el Hulv), Riyad 1983, I, 175-176.

²³ Hatib el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, Kahire 1931, XIII, 383-384; Neşşâr, a.g.e., I, 238.

²⁴ Ebû Hanîfe, el-Fikhu'l-ekber, İstanbul 1981, s., 58; Beyâzizâde, a.g.e., s., 175-179.

²⁵ Hatib el-Bağdâdî, a.g.e., XIII, 383-384; Beyhakî, a.g.e., s. 321-322.

²⁶ el-Kamer 54/49, 52-53, Yunus 10/34, 99.

²⁷ Malik b. Enes, el-Muvatta', Kader 14; Tirmizî, İman 4.

²⁸ Mâtürîdî, Kitabu't-Tevhid (nşr. Bekir Topaloğlu – Muhammed Aruçi) Ankara 1423, s. 483; Beyâzizâde, a.g.e., s. 266-279.

güç inkâr etmeye de iman etmeye de elverişlidir. İman etmek için ayrı, inkâr etmek için de ayrı bir irade ve güç söz konusu değildir. Zira Allah herkesin kaderini, kendi iradeleriyle gerçekleştirecekleri şekilde yazmıştır. Bundan dolayı kişi annesinden mü'min (Said) veya (kâfir) olarak doğmaz, mü'min iken kâfir, kâfir iken mü'min olabilir.²⁹

Kulların fiillerini yaratan Allah'tır, kul ise fiil yapmayı diler ve onu yapar (kesb). Şayet kul fiillerinin yaratıcısı olsaydı onları dilediği şekilde yapabilmesi ve her dilediğini gerçekleştirebilmesi gerekirdi. Halbuki kul her istediğini yapamamaktadır. Fiillerini yapma gücü (istitâat) fiilden önce değil, fiil anında kullara verilmiştir. Şayet kul fiili yapma anından önce bu güce sahip olsaydı, Allah'a muhtaç olmazdı, oysa Kur'ân'da kulların her an Allah'a muhtaç oldukları bildirilmiştir.³⁰ İstitâat, fiilini gerçekleştirmesinden sonra da kula verilmiş olamaz, zira bu takdirde fiilin istitâatsız meydana gelmesi gerekir ki bu muhaldir. Kulda istitâat yaratmakla Allah, kulun fiilinin hâliki, kul ise bu istitâatı hayır veya şer yönünde kullanmakla fiilin icra edicisi (kâsibi) dir. Bütün bu açıklamalara rağmen Ebû Hanîfe'ye göre gözün güneşe bakması mümkün olmadığı gibi kader ve kulların fiilleri konusunu da aklın nihâî çözüme kavuşturması mümkün değildir.³¹

4. Nübüvvet: Nübüvvetin gerçekliği, peygamberin verdiği haberlerde doğru söylediğine ilişkin bilginin Allah tarafından insanların kalbinde yaratılmasıyla bilinir. Peygamberlerin gösterdikleri mucizeler haktır. Hz. Peygamber'in parmağı ile ayı iki parçaya ayırması ve miraca çıkması bu tür olaylardır. Peygamberler Allah'a eş koşmazlar, büyük ve küçük günah işlemezler. Ancak zelle denen bazı hatalar yapmaları mümkündür. Bütün peygamberlerin getirdiği dinler tevhid esasına dayanan tek bir dindir ve bunun adı da İslâm'dır, peygamberlerin insanların davranışlarına ilişkin olarak getirdikleri hükümlerde değişiklik olmuştur.³² Allah'a inandığı halde Hz. Muhammed'in peygamberliğine iman etmeyen kimse Allah'a da iman etmemiş sayılır. Çünkü Hz. Peygamber'e iman etmek Allah'ın bir emridir,³³ dolayısıyla Allah'a iman eden herkesin Hz. Peygamber'e de iman etmesi gerekir.³⁴

5. Âhiret: Kabir azabı haktır. Zira Kur'ân'ı Kerîm'de buna işaret edilmiştir.³⁵ Kabir azabına inanmayanlar Cehmiyye mensuplarıdır. İnsanların ölümünden sonra diriltilmeleri ve amellerinin tartılması da haktır. Kıyamet âlâmetlerinde deccalın çıkışı ile Hz. İsa'nın nüzûlünün yanı sıra ahiret hallerinden cennet ile cehennemın ebediliği konularında Ebû Hanîfe'ye farklı görüşler nisbet edilir. Deccalın çıkışı ve Hz. İsa'nın nüzûlü konusu *el-Fıkhu'l-ekber'e* ait yazma nüshaların bazısında yer almamaktadır. Ebû Hanîfe'nin itikadi görüşlerini bir araya toplayan Beyâzîzâde Ahmed Efendi'nin eserinde de söz konusu

²⁹ Mâtürîdî, *Kitabu't-Tevhid*, s. 420; Zebîdî, a.g.e., II, 9.

³⁰ Fâtır 35/15, Muhammed 47/38.

³¹ Beyâzîzâde, a.g.e., s. 150-165, 182-183, 243, 254; Ebû'l-Hayr, a.g.e., s. 170-178.

³² Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-merâm*, s. 198-200, 311-336.

³³ en-Nisâ 4/65.

³⁴ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müteallim*, s. 23; Beyâzîzâde, a.g.e., s. 318-336.

³⁵ et-Tevbe 9/101, et-Tûr 52/47.

kıyamet alâmetlerine yer verilmemiştir. Bu da deccalin çıkışı ve Hz. İsa'nın nüzûlü konusunun Ebû Hanîfe'nin eserlerine sonradan ilâve edildiği ihtimaline kuvvet kazandırmaktadır. Akaid risalelerinde belirtildiğine göre o cennet ve cehennemin ebedî olduğunu kabul eder.³⁶ Diğer bazı kaynaklarda ise cennet ile cehennemin ebedî olmadığına ve yaratılan her şeyin mutlaka yok olması gerektiğine inandığı rivayet edilir.³⁷ Ancak bu görüşün Cehm b. Safvan tarafından ortaya atıldığını ve Ebû Hanîfe'nin de onu tenkit, hatta tekfir ettiğini dikkate alarak bu görüşün Ebû Hanîfe'ye nispet edilmesinin yanlışlığına hükmetmek mümkündür. Şu da var ki Ebû Hanîfe cennetin ebedî oluşuna delil getirdiği halde cehennemin ebediliğine dair bir delil zikretmemiştir.³⁸ İbn Kayyim el-Cevziyye Ebû Hanîfe'nin, Hz. Adem'in yarattığı cennetin dünyadaki bir bahçe olduğuna inandığını nakleder.³⁹ Cennet ve cehennemin elan yaratılmış bulunduğu belirtilerek Allah'ın her şeyi yarattığını bildiren âyet buna delil gösterilir.⁴⁰ Bu durumda, *el-Fıkhu'l-ebsat*'ın öğrencileri tarafından yazıldığı ve bu risalelere sonradan bazı ilâvelerin yapıldığı dikkate alınarak Sünnî çoğunluğa ait görüşün Ebû Hanîfe'ye mâl edilmeye çalışıldığı ihtimalini de göz ardı etmemek gerekir.

6. İmân-Günah Meselesi: Ebû Hanîfe'ye nispet edilen görüşlere göre imân, bilgi, tasdik ve ikrar unsurlarından oluşur. Bir kişide imanın gerçekleşmesi için şüpheden arınmış kesin bilgiye (yakîn) sahip olmasının yanı sıra bu bilginin doğruluğunu kesin olarak tasdik etmesi ve bu kararını diliyle de ifade etmesi gerekir.⁴¹ İmanın gerçekleşmesi için bunların hiçbirisi tek başına yeterli değildir. Aksi takdirde kalbiyle tasdik etmedikleri halde imân ettiklerini ifade eden münafıkların ve Hz. Muhammed'in gerçek bir peygamber olduğunu bilmelerine rağmen nübüvvetini tasdik etmeyen Ehl-i kitab'ın mü'min kabul edilmesi gerekirdi. Halbuki Kur'ân'da gerçeği tasdik etmemekte direnen münafıklarla Ehl-i kitab kâfir kabul edilmektedir.⁴² Yine Kur'ân'da gerçeği dilleriyle ikrar etmelerinin bir karşılığı olmak üzere Ehl-i kitap'tan bazılarının cennetle mükafatlandırıldığı bildirilmesi⁴³ dille ikrarın iman unsurlarından biri olduğunu göstermektedir.⁴⁴ Bununla birlikte Ebû Hanîfe'nin kalbî tasdiki aslî, marifet ve ikrarı da tâlî birer unsur olarak gördüğünü söylemek mümkündür. Zira ona göre dil ile ikrar dünyevî hükümlerin uygulanması için gereklidir. Nitekim ikrah hâlinde inandığının aksini diliyle ifade eden kimsenin mü'min kabul edilmesi bunu göstermektedir. Ebû

³⁶ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ekber*, s. 62; a. mlf., *el-Vasiyye*, s. 75.

³⁷ Hatîb el-Bağdâdî, XIII-, 399-400; Vehbî Süleyman Gavaci, *Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, Dımaşk 1987, s. 38-39.

³⁸ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ebsat*, İstanbul 1981, s. 52.

³⁹ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hâdî'l-ervâh ilâ bilâdî'l-efrâh*, Kâhire, baskı tarihi yok, (Mektebetü Nahdati'l-Misriyye), s. 25.

⁴⁰ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ebsat*, s. 52.

⁴¹ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müteallim*, s. 11; İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal* (nşr. Muhammed İbrahim Nasr-Abdurrahman Umeyre), Cidde 1982, III, 227; Ebû'l-Hayr, a.g.e., s. 183.

⁴² *el-Münâfikûn* 63/1, *el-Bakara* 2/146, *el-En'âm* 6/20.

⁴³ *el-Mâide* 5/85.

⁴⁴ Bezzâzî, *Menâkibu'l-imam el-A'zam* (nşr. Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî) Beyrut 1981, II, 201-202.

Hanîfe'nin bazı ifadelerinden anlaşıldığına göre⁴⁵ kalbin tasdiki imanın aslî unsurunu teşkil ettiğinden imanda artma ve eksilmeyi kabul etmediği gibi peygamberler ve melekler dâhil mü'minlerin imanı birbirinin benzeridir. Onun, imanın artıp eksileceğine inandığı naklediliyorsa da bu, imân hakkındaki umumî telâkkisine aykırı düşmektedir. Zira imanda artma ve eksilme olabilmesi için amelin imanin unsurlarından birini teşkil etmesi gerekir. Halbuki onun amelin imanin unsurları arasında yer almayıp imandan ayrı bir olay olduğunu kabul ettiğinde ihtilâf yoktur. Ebû Hanîfe'ye göre amel imandan sonra gelir. kişi namaz kılıp oruç tuttuğundan dolayı Allah'a ve Hz. Peygamber'e inanmaz, aksine Allah'a ve Hz. Peygamber'e imân ettiği için namaz kılıp oruç tutar, diğer ilahî buyruklara itaat eder. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de insandan, önce imân etmesi sonra da salih amel yapması istenmek suretiyle imân amelden ayrı bir olay olarak değerlendirilmiştir.⁴⁶

Hayız ve nifas halindeki kadınlardan bazı farzların düşmesi de bu konuda ayrı bir kanıt oluşturur.

Ebû Hanîfe'ye göre günah işlemek mü'mini imandan çıkarmaz. Çünkü Kur'ân'da zina yapan ve adam öldürenlerden imân vasfı nefyedilmemiş,⁴⁷ zerre miktarı hayır işleyenlere bunun karşılığının verileceği bildirilmiştir. Hz. Ali de kendisiyle savaşılan Şamlıları mü'min olarak adlandırmıştır. Şayet günah işlemek mü'mini imandan çıkarsaydı şirkten sonra günahların en büyüğü olan adam öldürme günahını işleyenleri Hz. Ali'nin kâfir kabul etmesi gerekirdi. Bu aynı zamanda ashabın telâkkisini de yansıtmaktadır.⁴⁸ Şu halde günahkâr kimseler mü'min kabul edilmeli, günahları sebebiyle ahirette tâbi tutulacakları muamele ise Allah'a havale edilmelidir, dilese affeder, dilerse azaba uğratar. Buna göre sadece peygamberler ve nasslarda hakkında açıklama yapılan kimselerin doğrudan cennete gireceklerine hükmedilebilir.⁴⁹

Mü'min bir kimsenin kararlı bir ifade ile “ben gerçekten mü'minim” demesi gerekir. Zira imân şüphe kabul etmez. Hz. İbrahim'in kararlı bir şekilde imanını ifade etmesi⁵⁰ bunun bir kanıtıdır.

Sözlükte teslim olmak mânasına gelen İslâm kavramı, imân kavramıyla ayrılmaz anlam bağı bulunduğundan onunla aynı kabul edilebilir. Çünkü tam teslimiyet tasdikten ayrı düşünülemez.⁵¹

7. Tekfir: Ebû Hanîfe'ye göre insanlar kendi beyanlarına, ibadet şekillerine ve dinî alâmet sayılan kıyafetlerine bakılarak tekfir edilirler.⁵² Mü'min olduğunu söylemekle

⁴⁵ Ebû Hanîfe, el-Âlim ve'l-müteallim, s. 11, 17-18.

⁴⁶ el-Mâide 5/9, Mü'min, 40/40.

⁴⁷ Ebû Hanîfe, el-Âlim ve'l-müteallim, s. 27-28.

⁴⁸ Ebû'l-Hayr, Akîdetü'l-İslâm ve'l-İmam el-Matürîdî, s. 190.

⁴⁹ Ebû Hanîfe, el-Âlim ve'l-müteallim, s. 18, Matürîdî, Kitâbü't-Tevhîd, s. 615-616.

⁵⁰ el-Bakara 2/260.

⁵¹ Manastırılı, Mevâhibü'r-Rahmân, s. 154.

⁵² Ebû Hanîfe, el-Âlim ve'l-müteallim, s. 24.

birlikte ilahî sıfatları inkâr eden veya yaratıkların sıfatlarına benzeten, kadere inanmayan, Kur'ân'da açıkça belirtilen hükümleri kabul etmeyen, günah işlemeyi helâl telâkki eden ve Kur'ân'ın bir harfini dahi inkâr eden kimse tekfir edilir. Ancak Kur'ân'ı tefsir veya tevil ederek hükümler çıkaran yahut Hz. Peygamber'e nispet edilen hadislere dayalı bazı itikadî esasları benimsemeyen kimse tekfir edilemez.⁵³

Bazı kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin Kur'ân'ı farklı şekillerde tevil eden muhaliflerini tekfir ettiği nakledilirse⁵⁴ de bu onun tekfir konusundaki müsamahakar tutumuna ve eserlerinde izlediği akılcı yaklaşımına aykırı görünmektedir. Ona nispet edilen bu görüş doğru ise tekfir ettiği kimse hükmü apaçık olan bir esası inkâr etmiş olmasından ötürü böyle bir hükmü vermiş olmalıdır. Ebû Hanîfe'ye göre Hz. Peygamber'in ebeveyni kâfir olarak değil, fitrat üzere ölmüşlerdir. Yine bazı kaynaklarda bunun aksi bir görüş ona nispet ediliyorsa da bunun eserlerine ait bir kısım yazma nüshalardaki istinsah hatasından kaynaklandığı tespit edilmiştir.⁵⁵

8. İmamet: İmamın mü'minlerin meşveret ve icmaıyla seçilmesi gerektiğini kabul eden Ebû Hanîfe'ye göre Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'den sonra Hz. Ali ashabın en faziletlisi olup muhaliflerine karşı haklıdır⁵⁶. Hilafete, idareyi zorla ellerine geçiren Emevî ve Abbâsîler'in değil ümmetin işlerini düzeltmek isteyen Ali evladı daha lâyıktır. Bu meyanda Ebû Hanîfe İmam Zeyd'e ve Ehl-i Beyt'e mensup kimselerin idareye karşı giriştiği isyanlara destek verip bunları meşrû kabul etmiştir. Fakat bundan dolayı bazı Şîî yazarların iddia ettiği gibi⁵⁷ Şîa'nın imamet anlayışını benimsemiş değildir. Zira o devlet başkanlığını (imameti) Ehl-i Beyt'e verilmiş bir hak olarak görmemiş, sadece Ehl-i Beyt'e mensup olanları devlet başkanlığına diğerlerinden daha lâyük görüp desteklemiştir.⁵⁸ Buna mukabil, ashabın faziletinin hilafet sırasına göre olduğuna ve idareyi zorla eline geçiren halifeye itaat edilmesi gerektiğine inandığı da nakledilmektedir. Ne var ki onun Hz. Ali'ye ve evladına karşı bir temayülü bulunduğu açıkça sezilmekte ve idareyi zorla eline geçirenlere karşı direnen Ehl-i Beyt mensuplarına destek verdiği de genel bir kabul görmektedir.

2. Sünnî Kelâmın Oluşumuna Etkileri

Yukarıda özetlenen bilgilerden anlaşıldığına göre Ebû Hanîfe İslâm dünyasında meydana gelen siyâsî, fikrî ve itikadî zümreleşmeler sonunda öncelikle Kur'ân-ı Kerîm'e, ikinci olarak ona aykırı olmayan sahih hadislere dayanıp İslâm akaidini belirlemeye çalışan erken devir İslâm düşünürlerinin başında yer almıştır. Nakli ve aklı inkâr etmeden

⁵³ Ebû Hanîfe, el-Fıkhu'l-ebsat, s. 37-38; Beyâzîzâde, a.g.e., s. 105-106, 149, 200, 278, 307.

⁵⁴ İbnü'l-Hümâm, el-Müsâyere, Kahire 1317, s. 323-324, 327.

⁵⁵ Ebû Hanîfe, el-Âlim ve'l-müteallim, s. 7; Gaveci, a.g.e., s. 257-258; Ali el-Kâri, Edilletü mu'tekadi Ebî Hanîfe fi ebeveyi'r-Resûl, Süleymaniye Ktp. Damat İbrahim, nr. 298, vr. 33a.

⁵⁶ Nevbahtî, Fıraku's-Şia, s. 13.

⁵⁷ Rıza el-Hakîmî, Levle 's-senetân leheleke'n-Nu'man, yy., 1985, s. 347-348.

⁵⁸ Muhammed Ebû Zehre, Ebû Hanîfe, Kahire 1976, s. 160-165; İnâyetullah İbلاغ, a.g.e., s. 190-191.

her iki kaynağa başvurmuş, itikadî meseleleri açıklamak için aklî kıyaslar yapmış, görüşlerini Kur'ân'ı Kerîm, sahih hadisler ve ashabın ileri gelenlerinin anlayışları şekillendirdiği için yabancı felsefî kültürlerin tesirinden uzak kalmıştır. İslâm akaidinin ana meseleleri etrafındaki görüşleri âlimler arasında büyük yankılar uyandırmış, başta Mâtürîdiyye olmak üzere Selefiyye ve Eşariyye âlimlerince görüşleri genelde benimsenerek geliştirilmiştir. Mühlidlere karşı Allah'ın varlığını, esaslarına Kur'ân-ı Kerîm'de işaret edilen ve daha sonra ihtira ve inâyet diye adlandırılan aklî delilleri bilinebildiği kadarıyla ilk defa o kullanmış, âlemin “laşey”den yaratıldığını söyleyerek ve Allah'a “şeyiyyet” isnad ederek bir anlamda haricî mevcudiyeti bulunan bir varlık olduğuna yine ilk defa o değinmiştir. Zat-sıfât ayrımı yaparak ilahî sıfatları muhtemelen ilk defa zâtî ve fiilî kısımlarına ayırıp hepsinin kadim olduğunu savunmuş, böylece Cehmiyye ve Mutezile'nin sıfat anlayışını reddetmiş, haberî sıfatlara “bilâ keyf” imân edilmesi gerektiğini söyleyerek selefe öncülük etmiş, bazılarını üstü kapalı, bazılarını ise açıkça tevil ederek teşbih ve tatîl akîdesine alternatif bir görüş ortaya atmış, halku'l-Kur'ân konusunda Cehmiyye ve Haşviyye arasında mutedil bir görüşü savunarak daha sonra Ehl-i Sünnet kelâmcılarınca yapılan lafzî ve nefsî kelâm ayırımına zemin hazırlamış, kadere imanı gerekli görüp kulun iradesiyle fiil yapma gücüne sahip kılındığını kabul ederek Cebriyye ve Mutezile'yi eleştirmiş, insanın mü'min (Said) iken kâfir, kâfir iken mü'min olabileceğini söyleyerek cebir anlayışından uzaklaşmış, imanı tasdik, marifet ve ikrar unsurlarına dayandırmakla imân için marifeti yeterli gören Cehmiyye'yi ve sadece ikrarı kâfi gören anlayışları reddetmiş, amelin imandan ayrı olduğunu ve dolayısıyla artıp eksilmeyeceği ortaya koymakla da Selefiyye, Mutezile ve Havaric'e muhalefet etmiştir. Böylece o akaidin ana meselelerinde ifrat ve tefritten uzak olan mutedil bir itikadî sistemin temellerini atarak çoğunluğun mensup olduğu Sünnî Kelâm Ekolü'nün oluşmasına öncülük yapmıştır. Nitekim imanın artıp eksilmesi, imân-İslâm ilişkisi, imanda istisna gibi bazı önemsiz sayılabilecek hususlar dışında Mâlik b. Enes, Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel, Ebû Hanîfe'nin görüşlerini paylaşmışlardır. Görüşlerini Ebû Ca'fer et-Tahavî ve özellikle öğrencilerinin başında bulunduğu ilmî silsile içinde yer alan Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ile Ebû'l-Muîn en-Nesefî geliştirmişler ve yaymışlardır.⁵⁹ İnanç konularına yaklaşım yöntemi açısından ve kapsam yönünden Ebû Hanîfe'den yararlanan Mâtürîdî ondan yer yer ictibaslar yapmış ve görüşlerine dayanak kabul etmiştir. Ebû'l-Muîn Nesefî Semerkand âlimlerinin Ebû Hanîfe'nin görüşlerini mezhepleştirdiğini kaydeder.⁶⁰ Daha sonra Mâtürîdî'nin izini takip eden âlimlerce geliştirilen itikadî görüşleri günümüze kadar taşınmış, bundan dolayı da görüşlerini savunan mezhep Mâtürîdiyye adıyla meşhur olmuştur. Osmanlı kazaskerlerinden Beyâzîzâde Ahmed Efendi Ebû Hanîfe'nin akaid risalelerini önce *el-Usûlü'l-münife li'l-İmam Ebî Hanîfe* adlı eserde kelâmî tertibe göre düzenleyip bir araya getirmiş, sonra da

⁵⁹ Mâtürîdî, Kitâbü't-Tevhîd, s. 420, 593, 615; Nesefî, Tebsiratü'l-edille, I, 161-162, 357, 538, 544, II, 705.

⁶⁰ Nesefî, a.g.e., I, 148-149.

İşârâtü'l-merâm min 'ibarati'l-imam (Kahire 1949) adını verdiği kitabında görüşlerini serhetmiştir. Ebû Hanîfe'nin itikadî cephesini İnâyetullah İbلاغ *el-İmamü'l-A'zam Ebû Hanîfe el-Mütekellem* adlı eserde, Muhammed Ebû Zehre *Ebû Hanîfe* adlı kitabının bir kısmında, Ebü'l-Hayr Muhammed Eyyûb Ali de *Akîdetü'l-İslâm ve'l-İmam Mâtürîdî* isimli çalışmasının yarısına yakın kısmında incelemişlerdir. İbnü's-Sübkî Ebû Hanîfe ile Ebû'l-Hasan el-Eş'arî arasındaki ihtilâflar hakkında *Manzûme Nûniyye fi'l-akaid* veya *Kasîde fi'l-ihtilâf beyne Ebî Hanîfe ve'l-Eş'arî* adlı manzum bir risâle yazmış,⁶¹ Ali el-Karî *Edilletü Mu'tekedi Ebî Hanîfe fi ebeveyi'r-Resûl*⁶² adlı risalesinde Ebû Hanîfe'nin Hz. Peygamber'in annesi ve babasının imanı konusundaki görüşlerini delillendirmiş, Debbağzâde *Risâle fi beyâni kavli Ebî Hanîfe*⁶³, Muhammed Mar'aşî *Risale fi tavzihi kavli Ebî Hanîfe*⁶⁴, Darendeli Muhammed b Ömer, *Risale fi İzahı kavli Ebî Hanîfe*⁶⁵ adlı risalelerde imân konusundaki görüşlerine açıklık getirmeye çalışmışlardır.

Ebû Hanîfe'nin imanın artıp eksilmeyeceğini, inanan kişinin “gerçek mü'minin” demesi gerektiğini ve bütün mü'minlerin imanının birbirinin benzeri olduğunu söylediğinden dolayı Selefi akîdeye mensup hadis âlimlerince şiddetle eleştirildiği gibi yalancı olarak kabul edilen güvenilir râvilerce nakledilmelerine aldırmaksızın Ebû Hanîfe'nin İbn Ebû Leylâ, Süfyan es-Sevrî vb. âlimler tarafından iki defa küfürden tövbe etmeye davet edildiğine ve bidatçı olduğundan görüşlerine itibar edilmeyeceğine ilişkin rivayetlere eserlerinde yer vermişler, onu bazan Cehmiyye'ye, bazan da Mürcie'ye nispet etmişlerdir.

Mevcut kaynaklara göre Ebû Hanîfe'yi tenkit edenlerin başında Buhârî gelmektedir. *el-Câmiu's-Sahih*'in bâb başlıklarında “kale ba'zu'n-nâs” ifadesini kullanıp adını zikretmeden Ebû Hanîfe'yi tenkit etmiş,⁶⁶ diğer eserlerinde de onun İslâm dinine zarar vermeye çalışan Mürcie'ye mensup biri olduğuna ilişkin rivayetlere yer vermiştir.⁶⁷ Hadisçilerden İbn Hibbân, Ebû Hanîfe'nin aleyhindeki zayıf rivayetleri naklettikten sonra hakkında görülen rüyalara dayanarak onu akîdesi bozuk biri olarak göstermeye çalışmıştır.⁶⁸ Hadisçilerin onu eleştirmesinde nakil yanında akla da başvurmasının etkili olduğu kabul edilmektedir. Esasen hadisçilerin, yalancılıkla itham edilen râvilerin rivayetlerine dayanarak Ebû Hanîfe'yi kötülerle kendi yöntemlerine aykırıdır. Bu hususta rüyalara dayanmaları ise ilmî dayanaktan yoksundur. Kevserî bu rivayetlerin Ebû Hanîfe'ye muhalif olan Ehl-i bidat mensuplarının gayretiyle uydurulup yayıldığını

⁶¹ Süleymaniye Ktp. Reisülküttâb, nr. 297.

⁶² Süleymaniye Ktp., Damat İbrahim, nr. 298/4.

⁶³ Süleymaniye Ktp. Kılıç Ali, nr. 1040.

⁶⁴ Millet Ktp. Ali Emîrî, nr. 938.

⁶⁵ Şehzâde Mehmet, nr. 110/4.

⁶⁶ Buhârî, İmân, 36; Gaveci, a.g.e., s. 203-265.

⁶⁷ Buhârî, et-Târihu'l-kebîr (nşr. Abdurrahman b. Yahya el-Yemânî ve dğr.), Haydarâbâd 1941-1960, VIII, 81; Rıza el-Hakîmî, a.g.e., s. 343.

⁶⁸ İbn Hibbân, Kitabu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâ ve'l-metrûkîn (nşr. Mahmud İbrahim Zâyedî), Halep 1975-1976, III, 63-72.

söyler.⁶⁹ Mezhep tarihçilerinden Ebü'l-Hasan el-Eş'arî Ebû Hanîfe'yi Mürcie'nin dokuzuncu fırkasının kurucusu olarak göstermiş,⁷⁰ Nevbahtî ve Ebû Hatim er-Râzî de onu Mürcie'nin Amr b. Kays el-Masır (veya Mazır) ın öncülüğünü yaptığı Masırıyye (veya el-Mazırıyye) fırkasına mensup biri olarak tanıtmışlardır.⁷¹ Âlimler arasında Ebû Hanîfe'nin Mürcie'ye nispet edilmesini, bu mezhebin mensuplarından Gassan el-Kûfî tarafından yapılan bir rivayete bağlayanlar bulunduğu gibi bunu Ebû Hanîfe'nin imân görüşüyle irtibatlandıranlar da vardır. İkinci gruba göre Ebû Hanîfe günah işleyenlerin mü'min olduğunu savunup akıbetlerini ahirete tehir etmesinden veya Allah'ın iradesine havale etmesinden (irca) dolayı ilk defa Nâfi b. el-Ezrâk adlı Hâricî, daha sonra da Mutezile âlimleri tarafından Mürciî olarak adlandırılmış, bu sebeple mezhep tarihçileri de bunlara uymuş ve onu Mürcie'den göstermişlerdir. Gerçi Ebû Hanîfe'nin akaid risalelerinde irca terimi günah işleyenlerin akıbetini ilahî iradeye havale etme anlamında kullanılmıştır.⁷² Ancak bunun mezhepler tarihi kitaplarında tarifi yapılan ve iman eden kişiye günah işlemenin hiçbir zarar vermediğini temel görüş olarak benimseyen Mürcie ile bir alakası bulunmadığı açıktır. Şayet öyle olsaydı görüşlerini benimseyip nakleden öğrencileri aynı görüşü savunurlardı. Oysa görüşlerini benimseyenler Mürcie'yi eleştirmişlerdir. Ebû Hanîfe'nin günah işleyenlerin mü'min olduğuna dair görüşü Selefîyye dâhil olmak üzere bütün Ehl-i Sünnet'in görüşü hâline geldiği dikkate alınırsa onun Mürcie'ye nispet edilmesi, mezheplerle ilgili kavramların o devirde henüz yerleşmemesinden kaynaklandığı söylenebilir. Esasen Ebû Hanîfe döneminde yeni teşekkül etmeye başlayan Ehl-i Sünnet ekolü için bu ad henüz kullanılmadığından akaid meselelerinin her biriyle ilgili olarak Eh-l-i Sünnet âlimlerine farklı isimlerin verildiği de bilinmektedir. Nitekim Mutezile âlimleri ilahî sıfatlara ilişkin görüşlerinden dolayı Eh-l-i Sünnet âlimlerine Müşebbihe, kulların fiilleri ve kadere dair görüşlerinden ötürü Mücbire veya Cebriyye adını vermişlerdir.⁷³ Mâtürîdî de insanların irade hürriyeti ve fiil yapma gücü bulunmadığını savunan ve dolayısıyla kulların bütün fiillerini ilahî irade ve kudrete havale edenlere Mürcie adını vermektedir.⁷⁴ Ebû Hanîfe'nin imân hakkında yaptığı tarifi eleştiren İbn Hazm, onu Mürcie içinde Ehl-i Sünnet'e en yakın olan biri kabul etmiştir.⁷⁵ Şehrîstânî de Ebû Hanîfe'nin günah işlemenin mü'mine zarar vermediğini ve iman etmenin yeterli olduğunu iddia eden Mürcie'den olmadığını, aksine günah işleyen kişinin Allah'ın azabından korkması gerektiğini savunduğundan onu Ehl-i Sünnet Mürcie'sinden

⁶⁹ Muhammed Zâhid Kevserî, et-Terhib bi-nakdi't-te'nîb, Beyrut 1981, s. 299.

⁷⁰ Eş'arî, Makalâtü'l-İslâmiyyîn (nşr. H. Ritter), Wiesbaden 1963, s. 138-139.

⁷¹ Nevbahtî, Fıraku's-Şia, s. 7; Ebû Hâtim er-Râzî, Kitâbu'z-zîne (nşr. Abdullah Sellûm es-Samerrâî, el-Guluv ve'l-fıraku'l-Gâliyye içinde), Bağdad 1982, s. 269.

⁷² Ebû Hanîfe, el-Âlim ve'l-müteallim, s. 24.

⁷³ Kadı Abdülcebbar, Şerhu'l-Usûli'l-hamse (nşr. Abdülkerîm Osman), Kahire 1965, s. 75.

⁷⁴ Mâtürîdî, Te'vilâtu ehli's-sünne (nşr. M. Müstafizurrahman), Bağdat 1983, s. 98.

⁷⁵ İbn Hazm, el-Fasl, II, 228, 265.

kabul etmiştir.⁷⁶ Ebû Hanîfe'nin Cehmiyye'ye nispeti de Mürcie'ye nispeti gibi doğru değildir. Zira Müşebbihe ve Haşviyye'ye mensup âlimlerin ilahî sıfatlar konusunda tenzihi benimseyen herkesi Cehmiyye'ye nispet ettiği bilinmektedir. Kaldı ki Ebû Hanîfe'nin Cehmiyye'yi şiddetle tenkit ettiği sahih rivayetlerle sabittir.⁷⁷

Ancak Ebû Hanîfe'nin bazı Sünnî kelâmcılar ve Buhârî gibi Selefîyye'ye mensup hadis âlimlerince eleştirilip bidatçilikle suçlanması onun rasyonel bilgilere önem veren, inanç konularında bu bilgileri kullanıp nasslara rasyonel bakışlar yapan İslâm'ın erken devirdeki yenilikçi düşünürlerin başında geldiğini de göstermektedir. Ona yönelik eleştirilerin bundan başka bir şekilde yorumlanması zor görünmektedir. Zira itikadî görüşlerinin daha sonra oluşan Sünnî kelâm ekollerinden Matüridiyye'ye şekil verdiği ve Ehl-i Sünnet dışında bir çizgide yer almadığı bilinmektedir.

Hamdi DÖNDÜREN

UÜ İlahiyat Fakültesi

Yusuf Şevki Beye teşekkür ederim. Saim Bey Müzakeresini yarın kendisinin başkanlık edeceği oturumda yapacaktır. Ancak ben bundan sonraki bildiriye geçmeden önce biraz da monotonluğu gidermek için Yusuf Şevki Beyin bildirisinde geçen bir cümleyle ilgili bir-iki noktaya değinmek istiyorum. Şimdi Ebû Hanîfe fakîhtir, müçtehittir, mutlak müçtehittir bir mezhep müessisidir ya da onun adına izafe edilen bir mezhep vardır. Kendisinin fıkha dair hiçbir eseri yoktur. O cümle doğru, kendi imzasıyla Ebû Hanîfe diye yazdığı bir kitap belki yoktur ama onun imzası kolektif olmuştur. Öğrencileriyle birlikte fıkıh çalışmalarını ortaya koymuş ve İmam Muhammed zabıt katipliği yapmıştır. Yüzlere varan öğrencilerle ana konuları, bütün fikhî meseleleri bâb bâb, konu konu tartışırken İmam Muhammed sonuç kısmını, hüküm ifade edecek tarzda kendisi de dâhil olmak üzere üç imamın özellikle ortaya koyduğu son hüküm kısımlarını *Zâdü'l-Meâd* diye adlandırılan 6 eser altında toplamış. Sonuçta *Zâdü'l-Meâd* adıyla bildiğimiz tevâtür derecesinde, cümle cümle âdetla ezberlenircesine tahrif edilme tehlikesi kalmayacak şekilde daha sonraki nesillere nakledilen eser oluşmuş. Bunlar bildiğiniz gibi tek eserde toplanmış, tasnif edilmiş ve adına *el-Kâfi* denilmiş, *Kitabu'l Kâfi*. Hanefî fikhını ya da İslâm fikhını öğrenmek isteyenlere bu eser kâfi anlamında bu ismi vermiş. Fakat zaman ilerlemiş toplum ilerledikçe İmam Serahsî döneminde *Kâfi*'nin de artık yeterli olmayacağı anlaşıncı İmam Serahsî bu *Kâfi*'yi ele alarak 30 cilt hâlinde şerh etmiş ve diğer mezheplerle mukayese ederek tartışmış diğer fıkıh mezheplerinin ara görüşlerini ele almak suretiyle *Mebûsût* isimli eseri ortaya çıkarmıştır. Şu anda biz daha çok *Mebûsût*'u kullanıyoruz. *Mebûsût*'tan sonra hemen hemen fıkıh çalışmalarında Hanefî mezhebi açısından bir eser ortaya

⁷⁶ Şehristânî, el-Milel ve'n-nihal (nşr. M. Seyyid Kîlânî), Kahire 1961, I, 141,146

⁷⁷ İbn Hibbân, Kitâbü'l-mecrûhîn, III, s. 15; Beyhakî, el-Esmâ ve's-sıfât, s. 321.

çıkıştır. Bu yüzden Ebû Hanîfe'nin fıkha dair bir eseri yoktur demekten ziyade, dediğimiz gibi, tekil anlamda onun müellefi Ebû Hanîfe diyenler var öyle bir anlayış yok. Ebû Hanîfe'de kolektif çalışmalar var. Bunu birkaç cümleyle ifade etmek istemişim.

Müzakere

Ahmet Sâim KILAVUZ

UÜ İlähiyat Fakültesi

Efendim bendeniz dün Yusuf Şevki Beyin Müzakerecisi idim. Fakat Akif Köten arkadaşımızın kardeşinin cenazesi sebebiyle Müzakereye katılamadım. Yusuf Şevki Bey de şu saatten itibaren ayrıldı. Gıyabında bir şeyler söylemeyi de etik bulmuyorum. Ama bu sempozyumdaki tebliğlerde eksikliğini hissettiğim bir husus üzerinde beş dakika idare-i kelâm edeceğim. İmâm-ı A'zam'ın irade hürriyeti, insan özgürlüğü, kulun fiildeki rolü ve insan fiilinin kaderdeki yeri ile ilgili ileride Hanefî-Mâtürîdî ekolünün oluşmasına büyük katkı sağladığını düşündüğüm görüşlerine şöyle bir atf-ı nazar etmeyi ve dikkatlerinize sunmayı arzu ediyorum.

Her ne kadar İmâm-ı A'zam'a ait olduğu ileri sürülen risalelerin otantikliği konusunda bir takım itirazlar varsa da ekolü şekillendiren bir faaliyetin mevcudiyetini kabullenmek durumundayız. Öncelikle şunu ifade etmemiz gerekir; İmâm-ı A'zam, insanı fiillerinde hür kabul eder ve bundan dolayı da sorumlu olduğunu ileri sürer. İnsanın kaderinin de insan iradesine göre şekillendiğini kabul eder. O, bu hususu, içinde yaşadığı sosyo-kültürel şartlar öyle gerektirdiği için muhafazakâr bir üslûp içerisinde takdim eden bir âlim ve düşünürümüzdür. Niye muhafazakâr bir üslûp içerisinde takdim ediyor? Çünkü herkes kelâmcılara yükleniyor. Niye muhafazakâr bir üslûp içerisinde sunmaya gayret ediyor? Çünkü kelâmcılar, hadisçilerin psikolojik harekâtına maruz kalmışlardır. Maalesef, o dönemin bazı fıkıhçıları ve bazı âlimleri hadisçilerin psikolojik harekâtına katkıda bulunmuşlardır. Şimdi tekrar konuya dönecek olursak: İmâm-ı A'zam'ın risalelerinde, daha sonra Mâtürîdî âlimlerin eserlerinde görüleceği gibi ilim, maluma tâbidir. Yani Allah'ın ilmi maluma bağlıdır. Gerçi bunlar köşeli ve sivri ifadeler olarak değerlendirilebilir. Bir başka ifade ile söylersek; kul, bir şeyi öyle tercih ettiği için Cenab-ı Hakk'ın onu böyle bildiği ve bu sebeple zaman üstünlükte kaderi belirlediği esprisi ortaya çıkıyor. İşte *Fıkıh-ı Ekber*'e baktığımız zaman “Allah Teâlâ oturan şahsı oturuyorken oturan olarak bilir. Ayakta duranı da ayakta duruyorken ayakta durur diye bilir.” ifadeleri daha sonraları “*ilim maluma tâbidir*” cümlesi ile şekillenmiştir. Bu da insanın kaderinin oluşmasında tamamen kendi rey ve tercihi ile etkili olduğu, fiilini oluşturduğu ve bu oluşan fiille kaderin şekillendiği konusundaki Matürîdiye kanaatinin ilk ışıklarını teşkil etmiştir.

İkinci olarak yine Mâtürîdilik'deki “saidin şaki, şakinin said olabileceği” görüşüne değinmek istiyorum. İlim adamı arkadaşlarım bu tabirleri bilirler ama bu işin ibtidanda bulunan veyahut da kelâmıla yeni yeni ilgilenmeye başlayan öğrenci arkadaşlarımızın bulunması hasebiyle açıklamak icab ederse: Allah Teâlâ'nın levh-i mahfuzda cennetlik diye yazdığı bir kimsenin cehennemlik olması, yine levh-i mahfuzda cehennemlik diye

yazdığı bir kimsenin de cennetlik olması kulun iradesine bağlı olarak mümkündür. Yani levh-i mahfuzda değişiklik câiz ve mümkündür. Benzer bir kanaat, İmamiye Şîası'nda *beda* diye şekilleniyor. Diyebiliriz ki İmamiye Şîası'ndaki *beda* anlayışı Mâtürîdiliğin levh-i mahfuzda geçerli saydığı değişikliği ilm-i ezeliye kadar götürmek suretiyle muhafazakâr bir üslûpla sunduğunu, İmamiye Şîası'nın daha liberal ve cesurca sunmasıdır. İmamiye'nin de büyük ölçüde itikadî konularda Mutezile ile dirsek temasında olduğunu, belli görüşlerde birliktelik gösterdiklerini de biliyoruz. Şimdi Mâtürîdilikteki bu kanaat “saidin şaki, şakinin said olabileceği” dolayısıyla levh-i mahfuzda değişikliğin meydana gelebileceği hususu, “ümmü'l-kitab, O'nun katındadır. Allah Teâlâ levh-i mahfuzda olandan, dilediğini mahveder (yok eder, siler) dilediğini de sabit bırakır.” (Ra'd 13/39) âyetine, İmâm-ı A'zam'ın *Fıkhul-ekber*'inde bulunan “kulun fiilinin ve davranışlarının Allah'ın ilmi, iradesi, kaderi, kazası, meşiet, fiili ve ondan sonra da levh-i mahfuzda yazmasıyla meydana geldiğini” ifade ettiği görüşüne dayanmaktadır. İmâm-ı A'zam cümlelerin devamında diyor ki “velakine ketbehû fi'llevhi'l-mahfuzi bi'l-vasfi lâ bi'l-hukmi” “ancak şu var ki Allah Teâlâ'nın levh-i mahfuzda yazması vasıflardır. Yani kaide, kural yazması tarzındadır, yoksa hüküm yazması tarzında değildir.” Yani Millet Meclisinin, yasama organının bir konuyla ilgili alternatifli yasaları ortaya koyması tarzındadır. Yani kulun fiilinin bağlı olduğu temel yasaları, kaide ve kuralları alternatifli yazmasıdır. Bu alternatifler içerisinden herhangi birisi üzerinde ilahî bir müdahale ve baskı olmadığı içindir ki kul birini tercih eder, Cenâb-ı Hak da kulun tercih ettiğini sabit tutar, diğer alternatifi silikleştirir. Şimdi vasfen yazması, Ebû'l- Münteha'nın şerhinde de ifade ettiği üzere; “Allah Teâlâ, şu zamanda şu şahıs mü'min olacak” tarzında hüküm koymuyor. Yani mahkumiyetini ifade etmiyor, Allah Teâlâ “Ali, hür iradesi ile iman ederse mü'min olur, hür iradesi ile inkâr ederse kâfir olur.” tarzında alternatifli yazıyor.

Bir üçüncü konuyu da zikrederek toparlayacağım. İmâm-ı A'zam ve ona tâbi olan Hanefî- Mâtürîdî anlayışına göre kuldaki fiili meydana getirme kudreti iki zıt şeye şamildir. Yani biz aynı kudret ile hem iman ederiz, hem de inkâr ederiz. Bu potansiyel anlamdadır. Yani bizim iman kudretimiz de, küfür kudretimiz de potansiyelde aynı kudrettir. Ancak aktif olarak, bu kudret alternatiflerden sadece birisi için geçerlidir. Buna kitaplarımız “alâ sebîli'l-münâbebe” diyorlar. Kul neyi tercih ederse artık Allah Teâlâ o kul için o istitaatı yaratır. O kudreti yaratır ve aktif olarak o kudret geçerli olur. Diğer kudret âtil hale gelir. Şimdi Sa'düddin Taftazânî *Şerh-i Akaid*'inde diyor ki: “Bu görüşte Mutezile'ye kayış vardır.” Niye böyle söylüyor İmâm-ı A'zam? Eğer siz aktif biçimde kulun kudretinin sadece bir şeye şamil olduğunu, iman kudretinin ayrı, küfür kudretinin ayrı olduğunu söylerseniz ve bu kudretin de Allah Teâlâ tarafından yaratıldığını ifade ederseniz bu taktirde o işi işlemeye mecbur olursunuz. Burada kendinizi cebirden kurtaramazsınız. Şimdi işte ilmin maluma tâbi olması, levh-i mahfuzda yazılanın değişebileceği, kulun kudretinin iki zıt şikka ihtimali bulunduğu hususu hep İmâm-ı A'zam'ın insanın iradesini ve bu iradedeki özgürlüğünü temellendirebilmek için

risalelerinde temas ettiği önemli unsurlardır. Ama bu hususlara temas ederken İmâm-ı A'zam, kendi dönemindeki çağdaşlarının -ki Mutezile kelâmcıları ile de dirsek teması halindedir- yaptığı gibi, Mutezile ve kaderiye kelâmcılarının yaptığı gibi bu işi cüretkarca, toplum tabanından kopuk, sosyal gerçeklikleri, pratik hayatı göz ardı ederek yapmıyor. Bir başka ifade ile liberal bir üslûp ve ifade kullanmak yerine toplum gerçeklerini kavrayan, toplumu da küstürmeyecek muhafazakâr bir üslûp içerisinde aynı şeyleri söylüyor. Onun içindir ki onun izinde giden Mâtürîdî kelâmcılarını, özü itibarıyla Mutezile ile aynı şeyleri söyleyen, fakat bunu toplumda reaksiyona ve antipatiye sebep olacak bir üslûbu tercih etmek yerine muhafazakâr bir üslûp içerisinde aynı şeylerin söylenebileceğini gösteren bir grup olarak nitelendirebiliriz. Mâtürîdîler bu alanda İmâm-ı A'zam'dan ve görüşlerinden son derece etkilenmişlerdir.

Özetle söylersek; İmâm-ı A'zam, bulunduğu dönemde Mutezilenin irade hürriyeti konusunda söylemek istediklerini daha meşrû çizgide, toplum bütünlüğünü bozmadan söyleme fırsatını yakalamış ve bu cesareti göstermiş bir düşünce adamımız, bir âlimimiz, bir mütekellimimizdir. Şimdi böyle olan bir kimsenin daha sonra kelâma karşı çıkması vb. iddiaları ben takdirlerinize ve inşaflarınıza arz ediyorum. Efendim, bu korsan tebliğden dolayı bağışlamanızı diliyor, hepimize şükranlarımı sunuyorum.